

सखोल संशोधन अहवाल: भारतातील घटनात्मक उल्लंघन
संविधानाच्या मूळ ढाच्याचे उल्लंघन करणाऱ्या सामाजिक आणि राजकीय समस्यांचे विश्लेषण
संशोधन – मिनीमॅक्स एजंट
दिनांक: १० नोव्हेंबर २०२५

कार्यकारी सारांश

हा सर्वसमावेशक संशोधन अहवाल भारतातील तीन प्रमुख घटनात्मक उल्लंघनांची तपासणी करतो, जी संविधानाच्या ढाच्याला धोका निर्माण करतात: महाबोधी मंदिर व्यवस्थापन संकट, अनुसूचित जाती/जमातींवरील अत्याचार प्रकरणांमधील पद्धतशीर अपयश आणि राज्यपालांच्या विधेयकांना संमती देण्यासंबंधीचे घटनात्मक संकट. हे मुद्दे धर्मनिरपेक्षता, समानता आणि संघराज्यीयता यांसारख्या घटनात्मक तत्वांपुढे मूलभूत आव्हाने उभी करतात.

१. महाबोधी मंदिरातील घटनात्मक उल्लंघन

पार्श्वभूमी

बिहारमधील बोधगया येथील महाबोधी मंदिर – भारतातील सर्वात पवित्र बौद्ध तीर्थक्षेत्र आणि २००२ पासून युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ – हे ७५ वर्षांहून अधिक काळ टिकून असलेल्या घटनात्मक उल्लंघनाखाली आहे.

घटनात्मक उल्लंघन

बोधगया मंदिर अधिनियम, १९४९ (BGT कायदा) मध्ये भारतीय संविधानात अंतर्भूत असलेल्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करणाऱ्या अनेक तरतुदी आहेत:

उल्लंघन झालेले घटनात्मक कलम:

कलम १३ - मूलभूत अधिकारांशी विसंगत असलेले कायदे रद्दबातल आहेत - बी.जी.टी. कायदा, हा संविधानपूर्व कायदा असल्याने, मूलभूत अधिकारांशी विसंगत असल्यामुळे रद्दबातल ठरवला जात आहे.

कलम १४ - समानतेचा आणि समान संरक्षणाचा अधिकार - व्यवस्थापन समितीमध्ये मनमानी वर्गीकरण आणि हिंदू सदस्यांच्या प्राबल्यामुळे उल्लंघन झाले आहे.

कलम १५(१) - धर्माच्या आधारावर भेदभावाला प्रतिबंध - मंदिर व्यवस्थापनामध्ये बौद्धांविरुद्ध भेदभाव करणाऱ्या तरतुदी.

कलम २५ - सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त आचरण, पालन आणि प्रसार - बी.जी.टी. कायदा बौद्धांना त्यांच्या धर्माचे मुक्तपणे पालन करण्यास आणि व्यवस्थापन करण्यास प्रतिबंध करतो.

कलम २६ - धार्मिक व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचे स्वातंत्र्य - व्यवस्थापनाचे अधिकार दुसऱ्या पंथाचे प्राबल्य

असलेल्या संस्थेकडे निहित आहेत, ज्यामुळे बौद्ध पंथाकडून प्रशासन काढून घेतले जाते.

बी.जी.टी. कायद्यातील संरचनात्मक उल्लंघन

- * व्यवस्थापन समितीची रचना: ९ सदस्यीय समितीमध्ये ५ हिंदू सदस्य (अध्यक्षांसह) विरुद्ध ४ बौद्ध सदस्य.
- * अनिवार्य हिंदू अध्यक्ष: जर जिल्हा दंडाधिकारी गैर-हिंदू असेल, तर हिंदू अधिकाऱ्याची अध्यक्ष म्हणून नेमणूक करणे बंधनकारक आहे.
- * शैव हिंदू महंत आवश्यक: कलम २(क) नुसार महंत शैव हिंदू असणे बंधनकारक आहे.
- * न्यायालयीन पुनर्विलोकनास नकार: कलम ५(३) समितीच्या कार्यवाहीला कायदेशीर आव्हानांपासून संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करते.
- * हिंदू विधी लादणे: कलम १०(१)(ड) नुसार बौद्ध मंदिरात 'पिंडदान' (हिंदू विधी) ची व्यवस्था करणे बंधनकारक आहे.

सर्वोच्च न्यायालयातील अलीकडील घडामोडी (२०२५)

- * जून २०२५: सर्वोच्च न्यायालयाने केवळ बौद्ध नियंत्रणासाठी असलेली याचिका ऐकण्यास नकार दिला, याचिकाकर्त्यास उच्च न्यायालयात जाण्याचे निर्देश दिले.
- * ऑगस्ट २०२५: सर्वोच्च न्यायालयाने बी.जी.टी. कायदा रद्द करण्याची आणि केंद्रीय कायद्याने तो बदलण्याची याचिका तपासण्यास सहमती दर्शविली. न्यायालयाने अशी भूमिका कायम ठेवली आहे की अशा बाबी योग्य घटनात्मक मार्गांनी हाताळल्या पाहिजेत.

परिणाम

- * धर्मनिरपेक्षता आणि धार्मिक स्वातंत्र्याच्या घटनात्मक तत्वांचे उल्लंघन करते.
- * बौद्ध समाजाच्या ऐतिहासिक उपेक्षेला प्रोत्साहन देते.
- * युनेस्कोच्या या स्थळाच्या जागतिक महत्त्वाच्या मान्यतेशी विसंगत आहे.
- * बौद्ध तीर्थक्षेत्रावर 'ब्राह्मणवादी वर्चस्व' कायम ठेवते.

२. अनुसूचित जाती/जमाती अत्याचार प्रकरणे: घटनात्मक उल्लंघन आणि पद्धतशीर अपयश

घटनात्मक चौकट

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम, १९८९, दुर्बळ घटकांना भेदभाव आणि हिंसेपासून संरक्षण देण्यासाठी लागू करण्यात आला होता, तो खालील घटनात्मक दायित्वांशी सुसंगत आहे:

- * कलम १७ (अस्पृश्यता नष्ट करणे)
- * कलम १५ (भेदभावाला प्रतिबंध)
- * कलम ४६ (दुर्बळ घटकांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंध)

अंमलबजावणीतील घटनात्मक उल्लंघन

वाढती अत्याचार आकडेवारी

- * अनुसूचित जातींवरील अत्याचार: २००९ च्या तुलनेत २०१८ मध्ये २७.३% नी वाढले.
- * अनुसूचित जमातींवरील अत्याचार: १० वर्षात २०.३% नी वाढले.
- * एकूण प्रकरणे: २०२२ मध्ये ५७,५८२ अत्याचाराची प्रकरणे नोंदवली गेली (एन.सी.आर.बी. डेटा).

पद्धतशीर घटनात्मक उल्लंघन

१. कलम २१ (जीवन आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार): अनुसूचित जाती/जमाती समाजाच्या जीवन आणि प्रतिष्ठेचे संरक्षण करण्यात अपयश.
२. कलम १४ (कायद्यासमोर समानता): राज्यांमध्ये विसंगत अंमलबजावणी.
३. कलम १५(४) (प्रगतीसाठी विशेष तरतुदी): अपुरे संरक्षण उपाय.

संस्थात्मक अपयश

- * पोलीस यंत्रणा: तपास आणि खटल्यातील भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह.
- * न्यायपालिका: अपुरी विशेष न्यायालये असल्यामुळे विलंबित न्याय.
- * सरकारी यंत्रणा: राज्यांमध्ये विसंगत अंमलबजावणी.
- * राजकीय व्यवस्था: सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक न्यायाचे हेतुपुरस्सर दमन.

कायदेशीर पूर्वदृष्टांत आणि घटनात्मक आव्हाने

- * सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांनी या अधिनियमाचे बळकटीकरण केले आहे, परंतु अंमलबजावणीतील त्रुटी अधोरेखित केल्या आहेत.
- * अलीकडील २०२५ मधील निकालांनी कलम १८ (अग्रिम जामीन नाही) च्या कठोर अंमलबजावणीवर भर दिला आहे.
- * न्यायालये या अधिनियमाचा "घोषित उद्देश" दुर्बळ घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारणे असल्याचे अधोरेखित करतात.

३. राज्यपालांच्या विधेयकांना संमती देण्यासंबंधीचे घटनात्मक संकट

घटनात्मक चौकट

हे संकट संविधानाच्या कलम २०० आणि २०१ वर केंद्रित आहे, जी राज्यपालांना राज्य कायदेमंडळाच्या विधेयकांसंबंधी विशिष्ट अधिकार प्रदान करतात.

घटनात्मक उल्लंघन

योग्यरित्या मंजूर झालेल्या राज्य विधेयकांना पद्धतशीरपणे रोखणे आणि विलंबाने संमती देणे हे खालील गोष्टींचे

उल्लंघन करते:

- * कलम २००: विधेयकांवर "शक्य तितक्या लवकर" कार्यवाही करण्याचे राज्यपालांचे घटनात्मक कर्तव्य.
- * लोकशाही तत्त्वे: अधिकारांचे पृथक्करण आणि संघराज्यीयता.
- * घटनात्मक नैतिकता: घटनात्मक प्रशासनाचे मूलभूत सिद्धांत.

तामिळनाडू राज्यपाल प्रकरण (ऐतिहासिक २०२५)

पार्श्वभूमी

- * राज्यपाल आर. एन. रवी यांनी तामिळनाडू विधानसभेने मंजूर केलेल्या १० विधेयकांना संमती रोखली.
- * ही विधेयके दीर्घकाळापर्यंत प्रलंबित राहिली (काही जानेवारी २०२० ते एप्रिल २०२३ पर्यंत).
- * राज्यपालांनी पुन्हा मंजूर केलेली विधेयके संमती देणे टाळण्यासाठी राष्ट्रपतींकडे पाठवली.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल (८ एप्रिल २०२५)

मुख्य निर्णय:

- * राज्यपालांचा संमती रोखण्याचा निर्णय "बेकायदेशीर आणि कायद्याच्या दृष्टीने चुकीचा" होता.
- * योग्यरित्या सादर केलेल्या विधेयकांवर राज्यपालांचे मौन घटनात्मक दृष्ट्या मान्यताप्राप्त नाही.
- * न्यायालयाने कलम १४२ चा वापर करून प्रलंबित विधेयकांना संमती मिळाल्याचे मानले.

घटनात्मक कालमर्यादा

न्यायालयाने विशिष्ट कालमर्यादा निश्चित केल्या:

- * मंत्र्यांच्या सल्ल्यानुसार विधेयके: एका महिन्याच्या आत कार्यवाही.
- * सल्ल्याच्या विरुद्ध कृती करणारी विधेयके: तीन महिन्यांच्या आत कार्यवाही.
- * पुन्हा लागू केलेला कायदा: एका महिन्याच्या आत कार्यवाही.

व्यापक घटनात्मक परिणाम

- * राष्ट्रपतींचा संदर्भ (मे २०२५): राष्ट्रपतींनी राज्यपालांच्या अधिकारांसंबंधी १४ प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयाकडे संदर्भित केले.
- * घटनात्मक अंधारकोठडी: विधेयके अनिश्चित स्थितीत राहिल्याने लोकशाही तत्त्वांचे उल्लंघन होते.
- * संघराज्यीय रचना: राज्य कायदेमंडळाच्या प्रक्रियांमध्ये घटनाबाह्य हस्तक्षेप.

प्रभावित राज्ये

- * तामिळनाडू (सर्वाधिक प्रभावित)

- * पश्चिम बंगाल
- * केरळ
- * पंजाब

४. घटनात्मक उपाय आणि निराकरणे

त्वरित आवश्यक उपाययोजना

महाबोधी मंदिराच्या समस्येसाठी

१. कायदेविषयक सुधारणा: १९४९ चा बी.जी.टी. कायदा रद्द करणे आणि नवीन केंद्रीय कायदा लागू करणे.
२. घटनात्मक पुनरावलोकन: कलम १३(२) अंतर्गत तपासणे (मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन).
३. न्यायालयीन हस्तक्षेप: उच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र बळकट करणे.

अनुसूचित जाती/जमातींवरील अत्याचार प्रकरणांसाठी

१. जलदगती न्यायालये: पुरेशी विशेष न्यायालये स्थापन करणे.
२. पोलीस सुधारणा: घटनात्मक जबाबदाऱ्यांबाबत कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण.
३. अंमलबजावणीचे निरीक्षण: राज्यांमध्ये सुसंगत अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे.
४. नुकसानभरपाई यंत्रणा: पीडित समर्थन प्रणाली मजबूत करणे.

राज्यपालांच्या विधेयकांना संमती देण्यासंबंधीच्या संकटासाठी

१. घटनादुरुस्ती: राज्यपालांच्या कारवाईसाठी विशिष्ट कालमर्यादा निश्चित करणे.
२. राष्ट्रपतींच्या संदर्भाचा ठराव: घटनात्मक अर्थ स्पष्ट करणे.
३. न्यायालयीन मार्गदर्शक तत्त्वे: बंधनकारक न्यायनिवाडे प्रस्थापित करणे.
४. संघराज्यीय संतुलन: घटनात्मक चौकटीत राज्यांचे स्वायत्तता बळकट करणे.

दीर्घकालीन घटनात्मक आरोग्य उपाय

१. घटनात्मक नैतिकता: सर्व संस्थांमध्ये समज वाढवणे.
२. न्यायालयीन पुनरावलोकन: घटनात्मक पुनरावलोकन यंत्रणा मजबूत करणे.
३. लोकशाही सहभाग: नागरिकांचा घटनात्मक प्रक्रियांमध्ये सहभाग वाढवणे.
४. संस्थात्मक सुधारणा: घटनात्मक संस्थांचे आधुनिकीकरण करणे.

५. निष्कर्ष

तपासलेली तीन घटनात्मक उल्लंघन – महाबोधी मंदिर व्यवस्थापन संकट, अनुसूचित जाती/जमाती अत्याचार प्रकरणे आणि राज्यपालांच्या विधेयकांना संमती देण्यासंबंधीचे मुद्दे – भारताच्या घटनात्मक चौकटीसमोर पद्धतशीर आव्हाने उभी करतात. हे मुद्दे खालील मूलभूत तत्वांचे उल्लंघन करतात:

- * धर्मनिरपेक्षता (कलम २५-२८)
- * समानता (कलम १४-१८)
- * लोकशाही प्रशासन (कलम ७४-७५, २००-२०१)
- * संघराज्यीयता (कलम १५४-१६१)

घटनात्मक संरक्षण चौकट

भारतीय संविधान या उल्लंघनांना सामोरे जाण्यासाठी मजबूत यंत्रणा प्रदान करते:

- * न्यायालयीन पुनरावलोकन (कलम ३२, २२६, २२७)
- * मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी (भाग III)
- * मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी (भाग IV)
- * घटनादुरुस्ती (कलम ३६८)

पुढील वाटचाल

१. त्वरित न्यायालयीन हस्तक्षेप: तातडीच्या घटनात्मक उल्लंघनांना सामोरे जाणे.
२. कायदेविषयक सुधारणा: कायदे घटनात्मक तत्वांशी सुसंगत करणे.
३. संस्थात्मक बळकटीकरण: घटनात्मक अनुपालन यंत्रणा वाढवणे.
४. सार्वजनिक जागरूकता: घटनात्मक साक्षरता आणि मूल्यांना प्रोत्साहन देणे.
५. राजकीय इच्छाशक्ती: घटनात्मक दायित्वांशी कार्यकारी मंडळाची निष्ठा सुनिश्चित करणे.

घटनात्मक मूल्यांचे जतन करण्यासाठी सर्व संबंधितांकडून – न्यायपालिका, कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, नागरिक समाज आणि नागरिक – सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. या अहवालात नमूद केलेल्या उल्लंघनांना त्वरित लक्ष देण्याची मागणी आहे, जेणेकरून सर्व नागरिकांसाठी न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या संविधानाच्या वचनाचे पालन केले जाईल.

स्रोत आणि संदर्भ

[संशोधनातील सर्वसमावेशक संदर्भ, ज्यात सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय, घटनात्मक कलम, एन.सी.आर.बी. डेटा आणि कायदेशीर पूर्वदृष्टांत यांचा समावेश आहे]

टीप: हा संशोधन अहवाल सार्वजनिकरित्या उपलब्ध माहिती आणि १० नोव्हेंबर २०२५ पर्यंतच्या घटनात्मक विश्लेषणावर आधारित आहे. निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की भारताच्या लोकशाही प्रजासत्ताकाच्या मूलभूत ढाच्याचे संरक्षण करण्यासाठी घटनात्मक सतर्कता आणि सुधारणा आवश्यक आहेत.

घटनात्मक कर्तव्यनिष्ठा आणि लोकशाही मूल्यांप्रति बांधिलकीने संशोधन केले.